

Ks. Andrzej Kiciński

KUL Lublin

Teologiczne Studia Siedleckie I (2004)

ITER CHRISTIANAE INITIATIONIS

w świetle dokumentów katechetycznych Kościoła Katolickiego w Polsce

Trzy sakramenty święte: chrzest, bierzmowanie i Eucharystia nazywamy „sakramentami chrześcijańskiego wtajemniczenia” (*sacramenta initiationis christianae*). Są one jakby „drogą”, prowadzącą człowieka w głąb misterium Kościoła, w samo jego serce i aż na szczyt całego życia chrześcijańskiego. Jest to droga chrześcijańskiego wtajemniczenia (*iter christianae initiationis*).¹ Bardzo ważną funkcją katechezy jest katechetyczna służba wtajemniczeniu chrześcijańskiemu, która jest organiczną i systematyczną formacją wiary, która jest czymś więcej niż nauczaniem; jest ona pogłębieniem całego życia chrześcijańskiego, które pomaga w autentycznym pójściu za Chrystusem oraz włącza we wspólnotę, która żyje wiarą, celebrowa ją i o niej świadczy². Sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego: chrzest, bierzmowanie i Eucharystia są fundamentami całego życia chrześcijańskiego. KKK stwierdza, że „uczestnictwo w Boskiej naturze, które ludzie otrzymują w darze przez łaskę Chrystusa, objawia pewną analogię do powstania, rozwoju i wzrostu życia naturalnego. Wierni odrodzeni przez chrzest, zostają umocnieni przez sakrament bierzmowania, a w Eucharystii otrzymują pokarm życia wiecznego. W ten sposób przez sakramenty wtajemniczenia

---

¹ Zob. MOKRZYCKI BRONISŁAW: *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 7-12.

² Zob. KICIŃSKI ANDRZEJ: *Przygotowanie do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej*, w: „Ateneum Kapłańskie” 573 (2004) 2, s. 227-237

chrześcijańskiego w coraz większym stopniu osiągają skarby życia Bożego i postępują w doskonałej miłości” (KKK 1212).

W roku 2001 ukazały się trzy bardzo ważne dokumenty Kościoła Katolickiego w Polsce odnoszące się do katechezy. Dwa pierwsze dokumenty: *Dyrektorium Katechetyczne Kościoła Katolickiego w Polsce*³ i *Podstawa Programowa Katechezy Kościoła Katolickiego w Polsce*⁴ zostały przyjęte podczas 313 zebrania plenarnego Konferencji Episkopatu Polski w Łowiczu w dniu 20 czerwca 2001 r. Trzeci ważny dokument to *Program nauczania religii*⁵ zatwierdzony przez Komisję Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski w Radomiu w dniu 20 września 2001 r. Dokumenty te, zawierają bardzo bogaty materiał, który inspirowa i dynamizuje działania katechetyczne w naszym kraju. Jak podkreśla K. Nycz, „dokumenty te, a nawet powstające programy szczegółowe i podręczniki niczego nie rozstrzygają raz na zawsze. Katecheza jest bowiem rzeczywistością dynamiczną i wymagającą nieustannej refleksji”⁶, niemniej tchnęły nowego Ducha, także w przygotowanie do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Artykuł ten jest próbą odpowiedzi na pytanie: jakie działania katechetyczne proponują najnowsze dokumenty katechetyczne w Polsce, aby owocnie przygotować dzieci i młodzież do wkroczenia na drogę inicjacji chrześcijańskiej.⁷

---

³ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI: *Dyrektorium Katechetyczne Kościoła Katolickiego w Polsce*, WAM, Kraków 2001. [skrót: PDK].

⁴ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI: *Podstawa Programowa Katechezy Kościoła Katolickiego w Polsce*, WAM, Kraków 2001. [skrót: PPK].

⁵ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI: *Program nauczania religii*, WAM, Kraków 2001. [skrót: PNR].

⁶ NYCZ KAZIMIERZ: *Szkoła miejscem katechezy*, w: DZIEKOŃSKI Stanisław (red.): *Przesłanie dokumentów katechetycznych Kościoła w Polsce*, Warszawa 2003, s. 14.

⁷ Szczegółową historyczną analizę katechezy inicjacyjnej w Polsce zob. WALULIK Anna: *Katecheza inicjacyjna w polskich katechizmach (1945-1990)*, WAM, Kraków 2002.

1. Sakrament chrztu

Chrzest święty jest fundamentem całego życia chrześcijańskiego, bramą życia w Duchu (*vitae spiritualis ianua*) i bramą otwierającą dostęp do innych sakramentów. Przez chrzest zostajemy wyzwoleni od grzechu i odrodzeni jako synowie Boży, stajemy się członkami Chrystusa oraz zostajemy wszczępieni w Kościół i stajemy się uczestnikami jego posłania: „Chrzest jest sakramentem odrodzenia przez wodę i w słowie” (KKK 1213).

Od czasów apostoelskich, gdy ktoś chciał stać się chrześcijaninem, musiał przejść pewną drogę i wtajemniczenie złożone z wielu etapów.⁸ Można tę drogę przebyć szybciej lub wolniej, lecz magisterium Kościoła podkreśla, że zawsze powinna ona zawierać kilka istotnych elementów: głoszenie słowa, przyjęcie Ewangelii, które pociąga za sobą nawrócenie, wyznanie wiary, chrzest, wylanie Ducha Świętego i dostęp do Komunii eucharystycznej. W naszym kraju chrzest dzieci stał się w szerokim zakresie zwyczajną formą celebracji tego sakramentu, wszystko to stało się jednym obrzędem, który zawiera w sposób bardzo skrócony przygotowujące etapy wtajemniczenia chrześcijańskiego. Chrzest dzieci ze swej natury wymaga katechumenatu pochrzcielnego. Nie chodzi tylko o późniejsze nauczanie, lecz także o konieczny rozwój łaski chrztu w miarę dorastania osoby (zob. KKK 1229, 1231).

Jednak, jak można zauważyć, nadal wielu wiernych w praktyce codziennej uważa sakramenty święte za indywidualny środek zbawczy, a ich udzielanie za proces zachodzący między szafarzem i przyjmującym sakrament. Nadal nie wszyscy katolicy zdają sobie sprawę ze wspólnego wymiaru sakramentów i czynnego udziału katolików przy ich udzielaniu. Katecheza

⁸ Szerzej zob. MURAWSKI Roman: *Wczesnochrześcijańska katecheza*, Płock 1999.

chrzcielna ma w tym zakresie jeszcze wiele do zrobienia. Trzeba przemyśleć i zastosować w praktyce nowe formy działania, aby w codziennym życiu katolików i parafii wydobyć religijny i wspólnotowy wymiar sakramentów. W tym celu należy w katechezie podkreślać wspólnotowy i eklezjalny charakter wszystkich sakramentów.

Sakrament chrztu włącza do społeczności Ludu Bożego i tym samym do konkretnej parafii. Według nowego obrzędu chrztu, w praktyce chrzcielnej powinien być bardziej dostrzegalny wspólnotowy, eklezjalny i parafialny wymiar tego sakramentu. Chrzest jest czymś więcej niż tylko świętem rodzinnym. Jeśli chrzest oznacza włączenie do parafii, to wspólnota parafialna musi czuć się odpowiedzialna za przyjmującego chrzest. Odnosi się to nie tylko do dzieci ochrzczonych, ale także do nowo ochrzczonych osób dorosłych. Parafia nie może pozostawiać ich samych sobie i ich rodzinom. Jako nowi parafianie potrzebują oni wsparcia we wspólnocie parafialnej. Potrzebne jest im środowisko chrześcijańskie, w którym znalazłby oparcie w realizacji chrześcijańskich ideałów i zasad. Nie bez znaczenia jest wprowadzenie niemalże we wszystkich parafiach w Polsce stałych terminów udzielania chrztu podczas Mszy świętej. Fakt ten podkreśla nie tylko więź chrztu z Eucharystią, ale także całej parafii umożliwia udział w liturgii chrzcielnej. W tym samym kierunku zmierzają inicjatywy dowartościowania rodziców chrzestnych oraz katecheza rodziców i chrzestnych.

R. Kamiński podkreśla, że troska duszpasterska o lepsze zrozumienie sakramentu chrztu powinna koncentrować się na pogłębieniu katechumenatu dorosłych, rodziców i chrzestnych odpowiedzialnych za wychowanie religijne dzieci. Katechumenat ten powinien być starannie przeprowadzony w ramach duszpasterstwa parafialnego. Można zauważyć także coraz większą grupę ludzi przynoszących swoje dzieci do chrztu, którym nie wystarczają formy katechezy zorganizowanej w parafiach. Nie wystarcza im kilka katechez

przeprowadzonych przez duszpasterza czy katechetę. Potrzebują oni żywego kontaktu ze środowiskiem wiary i to przez dłuższy czas. Z nowszych prób można tutaj wspomnieć o możliwościach skontaktowania dwóch rodzin ze sobą: rodzinę zaniedbaną religijnie z rodziną żywej wiary. W takim katechumenacie międzyrodzinnym chodzi o doprowadzenie rodziny zaniedbanej religijnie do dojrzałości w wierze.⁹

Trzeba podkreślić, że temat chrztu św. powraca często w klasach 1-3 szkoły podstawowej, gdzie cały pierwszy cykl katechezy poświęconej katechezie inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii stawia sobie za cel kształtowanie świadomości dziecięstwa Bożego rozpoczętego na chrzcie świętym.¹⁰

2. Sakrament Eucharystii

Najświętsza Eucharystia dopełnia wtajemniczenie chrześcijańskie.¹¹ Ci, którzy przez chrzest zostali wyniesieni do godności królewskiego kapłaństwa, a przez bierzmowanie zostali głębiej upodobnieni do Chrystusa, za pośrednictwem Eucharystii uczestniczą razem z całą wspólnotą w ofierze Pana (zob. KKK 1322).

Wielość nazw, jakimi jest określany ten sakrament, wyraża jego niewyczerpane bogactwo. Eucharystia jest centrum i szczytem życia Kościoła, ponieważ Chrystus włącza Kościół i wszystkie jego członki do swej ofiary uwielbienia i dziękczynienia, złożonej raz na zawsze Ojcu na krzyżu. Przez tę ofiarę Chrystus rozlewa łaski zbawienia na swoje Ciało, którym jest Kościół. Wielość nazw, jakimi jest określany ten sakrament, wyraża jego niewyczerpane

⁹ KAMIŃSKI Ryszard: *Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym*, Lublin 1997, s. 172-174.

¹⁰ PPK s. 27.

¹¹ Zob. SZAFRĄŃSKI Adam: *Eucharystia w duszpasterstwie*, w: *Encyklopedia Katolicka TN KUL*, Lublin 1989, t. 4, s. 1265-1270.

bogactwo i wymaga odpowiedniej katechezy. Każda z nazw ukazuje pewien jego aspekt. Nazywa się go: *Eucharystią*, ponieważ jest dziękczynieniem składanym Bogu; *Wieczszą Pańską*, ponieważ chodzi o *Ostatnią Wieczersę*, którą Chrystus spożył ze swymi uczniami w przeddzień męki, i zapowiedź *uczty godów Baranka* w niebieskim Jeruzalem; *Łamaniem chleba*, ponieważ ten obrzęd, charakterystyczny dla posiłku żydowskiego, został wykorzystany przez Jezusa, gdy błogosławił i dawał uczniom chleb jako gospodarz stołu, zwłaszcza podczas Ostatniej Wieczery. Po tym goście uczniowie rozpoznają Jezusa po Zmartwychwstaniu. Pierwsi chrześcijanie będą w ten sposób nazywać swoje zgromadzenia eucharystyczne. Oznacza to, że wszyscy, którzy spożywają jeden łamany Chleb – Chrystusa, wchodzi w wspólnotę z Nim i tworzą w Nim jedno ciało; *Zgromadzeniem eucharystycznym*, ponieważ Eucharystia jest celebrowana w zgromadzeniu wiernych, które jest widzialnym znakiem Kościoła; *Pamiętką Męki i Zmartwychwstania Pana*; *Najświętszą Ofiarą*, ponieważ uobecnia jedyną ofiarę Chrystusa Zbawiciela i włącza w nią ofiarę Kościoła; używa się także nazwy *ofiara Mszy Świętej*, „*ofiara pochwalna*”, *ofiara duchowa*, *ofiara czysta i święta*, ponieważ dopełnia i przewyższa wszystkie ofiary Starego Przymierza; *Świątą i Boską liturgią*, ponieważ celebrowanie tego sakramentu zajmuje centralne miejsce w całej liturgii Kościoła i jest jej najgłębszym wyrazem. W tym samym znaczeniu nazywa się również ten sakrament celebrowaniem świętych *Misteriów*. Mówi się także o *Najświętszym Sakramencie*, ponieważ jest to sakrament sakramentów. Nazywa ta odnosi się szczególnie do postaci eucharystycznych przechowywanych w tabernakulum. Nazywa się również *Komunią*, ponieważ przez ten sakrament jednoczymy się z Chrystusem, który czyni nas uczestnikami swojego Ciała i swojej Krwi, abyśmy tworzyli z Nim jedno ciało. Nazywa się jeszcze Eucharystię *rzeczami świętymi* i jest to pierwotne znaczenie „komunii świętych” (świętych obcowania), o której mówi Symbol Apostolski. Nazywa

się ją również chlebem aniołów, chlebem z nieba, lekarstwem nieśmiertelności, wiatykiem, jaki i Mszą świętą, ponieważ liturgia, w której dokonuje się misterium zbawienia, kończy się posłaniem wiernych (*missio*), aby pełnili wolę Bożą w codziennym życiu (zob. KKK 1328-1332).

Obecny rok poświęcony eucharystii to pragnienie Ojca Świętego, by «stół Słowa» szeroko otworzył wiernym skarbiec Pisma Świętego. Dlatego przypomina pozwolenie Ojców Soboru Watykańskiego, by podczas sprawowania liturgii szczególnie fragmenty biblijne były odczytywane w języku dla wszystkich zrozumiałym. Kiedy bowiem w Kościele czyta się Pismo Święte, przemawia sam Chrystus. Równocześnie przypomina zalecenie skierowane do celebransów, aby wygłaszali homilię jako części samej liturgii, mającej wyjaśnić Słowo Boże i ukazać jego aktualność dla życia chrześcijańskiego. W czterdzieści lat po Soborze Rok Eucharystii może być dla wspólnot chrześcijańskich dobrą okazją do zweryfikowania tego aspektu. Nie wystarcza bowiem odczytywanie fragmentów biblijnych w języku zrozumiałym, jeśli nie jest ono poprzedzone odpowiednią katechezą, pobożnym wysłuchaniem, medytacyjnym milczeniem, jakie są konieczne, by Słowo Boże dotknęło życia i je oświeciło.¹²

Wielość nazw, jakimi jest określany ten sakrament, wyraża jego niewyczerpane bogactwo, stąd nowy program, a zwłaszcza nowe podręczniki, rozpisują poszczególne nazwy na wiele konspektów. Im więcej będzie dobrych scenariuszy katechez, tym bardziej dzieci, a przy okazji rodzice, pojmą Eucharystię jako dziękczynienie i uwielbienie Ojca; jako pamiątkę ofiary Chrystusa i Jego Ciała oraz jako obecność Chrystusa dzięki mocy Jego słowa i Jego Ducha. Trzeba zauważyć pozytywny fakt, że wiele nowych serii

¹² Por. Jan Paweł II, *List Apostolski Mane Nobiscum Domine Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, duchowieństwa i wiernych na Rok Eucharystii październik 2004 r. - październik 2005 r.*, nr 13.

podręczników przygotowuje nie tylko propozycje do katechezy szkolnej, lecz również do katechezy parafialnej, gdzie odnajdujemy propozycje katechetyczne, homiletyczne oraz wiele praktycznych wskazań, aby dzieci i ich rodziców przybliżyć do Jezusa Chrystusa.

2.1. Charakterystyka dzieci objętych katechezą inicjacyjną

Katecheza inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii ma miejsce w klasach 1-3 szkoły podstawowej, kiedy dzieci mają 7-9 lat. Nowe dokumenty katechetyczne podkreślają zmiany w religijności dziecka. W siódmym roku życia religijność łączy się bardzo ściśle z autorytetem. Dziecko przyjmuje normy i wzorce od osób dla niego znaczących. Obok rodziców zaczynają być nimi także ksiądz, siostra zakonna, katecheta. Konkretny charakter myślenia powoduje przenoszenie cech własnych rodziców, zwłaszcza ojca, na obraz Boga. Powinność religijna jest ujmowana jako obowiązek i posłuszeństwo ze względu na starszych, a Bóg jest stróżem tej powinności. Religijność na tym etapie rozwoju cechuje rytualizm wyrażający się w mechanicznym ujmowaniu relacji między znakami materialnymi i religijnymi, a ich duchowymi skutkami. Około 9 roku życia zanika naiwny obraz Boga, a pojawia się rozumienie Go jako ducha, który jest wszechobecny, dobry i sprawiedliwy. Od II klasy dziecko przeżywa ambiwalentnie uczucia wobec Boga: raz postrzega Go jako radosnego i dobrego, a kiedy indziej groźnego i surowego. Dokument podkreśla, że wskutek konfrontacji z różnymi informacjami z zewnątrz mogą pojawić się u dziecka pierwsze, fragmentaryczne wątpliwości w wierze, ale głównie uwypukla fakt, że w religijnych zachowaniach dominuje aktywność zewnętrzna i prawdy wiary nie zostały jeszcze uwewnętrznione, rodzi się potrzeba rozbudzenia w dziecku tęsknoty za bezpieczeństwem, pokojem, zaspokojeniem pozytywnych pragnień, których źródłem jest sam Bóg. Właśnie ważne miejsce w kształtowaniu

postawy religijnej będzie miało budowanie zaufania i poczucia bezpieczeństwa w relacjach międzyludzkich, które dziecko przeniesie na swoje odniesienie do samego Boga. Stąd odpowiednie przygotowanie i przeżycie sakramentu pokuty i pojednania oraz Eucharystii odgrywa w tym względzie znaczącą rolę.¹³

2.2. Cele szkolnej katechezy inicjacyjnej

Jest w tym miejscu dużo nieporozumień. Katecheci często mówią o własnych celach, tzn. o tym co będą oni sami robić, bądź co im polecił proboszcz, zapominając, bądź niewyraźnie artykułując, że w szkole cele kształcenia to zamierzone właściwości uczniów. Powinny być one hierarchicznie klasyfikowane, co nazywamy taksonomią celów kształcenia. Warto zaznaczyć, że w każdej kategorii celów oczekiwania i wyniki mogą być „wysokie lub niskie”, „Dawid może być lepszy od Goliata”, uczeń z I klasy może być bystrzejszy od ucznia z III klasy.

Celem katechezy, według dokumentów katechetycznych, jest komunია z Jezusem. Ostatecznym celem katechezy jest doprowadzić ucznia nie tylko do spotkania z Jezusem, ale do zjednoczenia, a nawet głębokiej z Nim zażyłości.¹⁴ Cele katechetyczne realizuje się poprzez zadania katechezy. Podstawowe zadania katechezy są następujące: rozwijanie poznania wiary; wychowanie liturgiczne; formacja moralna; nauczanie modlitwy; wychowanie do życia wspólnotowego i wprowadzenie do misji.

Dokumenty szkolne natomiast posługują się pojęciem celów edukacyjnych. Ze względu na to, że nauka religii jest procesem katechetycznym, realizującym wskazania Kościoła, a jednocześnie uwzględniającym kontekst szkolny – PPK – wprowadziła pojęcie celów katechetycznych. Określają one, czemu ma służyć nauczanie i wychowanie

¹³ PPK s. 22-23.

¹⁴ CT 5.

religijne na terenie szkoły. Natomiast nazwę zadań nauki religii noszą wszelkie działania nauczyciela i przedmiot (materiały, podręczniki i inne pomoce naukowe) zmierzające do realizacji celów katechetycznych.¹⁵

Podstawa programowa wyznacza następujące cele katechezy inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii: kształtowanie świadomości dziecięstwa Bożego rozpoczętego na chrzcie świętym; kształtowanie umiejętności odnajdywania śladów Boga w otaczającym świecie; budzenie zainteresowania życiem wiary i doświadczenia radości z wiary; poznanie podstawowych prawd wiary wpływających na kształtowanie postaw; wprowadzenie w historię zbawienia celem ukazania działania miłosiernego Boga w historii świata i ludzi; kształtowanie umiejętności włączenia się w świętowanie wiary ludu Bożego; formacja postawy zaufania jako podstawy nawrócenia i pokuty – fundamentów pełnego przeżycia sakramentu pojednania; uzdolnienie do pełnego i aktywnego uczestnictwa w Eucharystii; uczenie nawiązywania dialogu z Bogiem i udzielania odpowiedzi na Jego apel; wdrożenie do modlitwy dziękczynnej, chwalebnej, przebłagalnej, błagalnej, prywatnej i liturgicznej; poznanie wybranych wydarzeń z historii zbawienia urzeczywistniających się w życiu ucznia; zdolność kształtowania sumienia na podstawie przykazania miłości w Dekalogu i Ewangelii; zdolność szukania płaszczyzn szerzenia dobra i królestwa Bożego w swoim środowisku; kształtowanie osobowości na przykładzie wzoru świętych; kształtowania umiejętności nawiązywania kontaktów z rówieśnikami i dorosłymi; kształtowanie świadomości przynależenia do społeczności Kościoła; pogłębienie związku swojego życia z życiem Kościoła i

---

¹⁵ Zob. PPK s. 11.

odnajdywanie swojego miejsca w nim; świadczenie codziennym życiem o włączeniu się w misyjne dzieło Kościoła.¹⁶

Cel nowego programu został oparty na idei dziecięstwa Bożego, które staje się udziałem ochrzczonego dzięki tajemnicy Jezusa Chrystusa.¹⁷

2.3. Zadania szkolnej katechezy inicjacyjnej

Konkretne działania zmierzające do realizacji celów katechetycznych przez katechetę noszą nazwę zadań nauki religii. Podstawa programowa katechezy inicjacji w sakramenty wyznaczyła m.in. następujące zadania: uświadamiać uczniom istnienie rzeczywistości religijnej; zakorzeniać wiarę w sferze emocjonalnej i wolitywnej; rozwijać w uczniach zaciekawienie i postawę otwartości na poznanie Jezusa; zapoznać z wybranymi wydarzeniami z historii zbawienia; uświadomić owoce i zobowiązania wynikające z przyjęcia chrztu świętego; wprowadzać uczniów do pełnego uczestnictwa we Mszy św.; wychowywać do systematycznego korzystania z sakramentów: pokuty i Eucharystii; wprowadzać w religijny wymiar przeżywanych świąt celem świadomego spotkania z Jezusem w wydarzeniach zbawczych; zachęcać do uczestnictwa w nabożeństwach; budzić ducha skupienia i uczyć prostego wyrażania wewnętrznych przeżyć; uczyć podstawowych modlitw; formować wrażliwe sumienie i rozwijać postawę zaufania do Pana Boga i odpowiedzi na Jego wezwanie.¹⁸

¹⁶ PPK s. 27-28.

¹⁷ PNR s. 11.

¹⁸ PPK s. 28-29.

2.4. Treści szkolnej katechezy inicjacyjnej

Treść uczenia się jest treścią kształcenia opanowywaną przez określonego ucznia. Może być różna między uczniami, co wynika m.in. z różnic motywacji i zdolności, a także modeli uczenia się między nimi. Wszyscy uczniowie w klasie mogą uczestniczyć w tych samych zajęciach, ale nie wszyscy uczą się tego samego.

PPK stwierdza jasno, że treści określają niezbędne informacje, jakie winien zawierać program nauki religii, aby zrealizować cele katechetyczne oraz zadania nauki religii. Bóg i człowiek są wielkimi tematami katechezy. Treścią katechezy jest zawsze Boże objawienie, Orędzie, «tajemnica» Boga oraz oferta zbawienia dana wszystkim ludziom jako dar łaski i miłosierdzia Bożego, która zakłada wyzwolenie od zła, grzechu i śmierci. Jest oczywiste, że niewystarczające jest sprowadzenie nauczania religii do prostej informacji, uważanej za neutralną i „naukową”, na tematy religijne. Nie tylko nie można neutralnie przedstawiać religii, ale nie odpowiadałoby to znaczeniu wychowawczemu edukacji i celom właściwie rozumianego nauczania religii. Przy doborze treści chodzi o nauczanie, które nie wyklucza żadnego aspektu ważnego dla problematyki religijnej, zawsze jednak z uwzględnieniem wymagań dydaktycznych szkoły i realnych możliwości uczniów.¹⁹

2.5. Planowane osiągnięcia szkolnej katechezy inicjacyjnej

Planowane osiągnięcia szkolnej katechezy inicjacyjnej opisują wiadomości i umiejętności ucznia, które są wynikiem podjęcia przez nauczyciela i przedmiot wypełnienia konkretnych zadań oraz przekazania treści po to, by zrealizować cele katechetyczne nauki religii. Określenie

---

¹⁹ PPK s. 11.

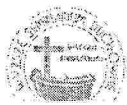
osiągnąć wiąże się ze standaryzacją oceniania. Standardy edukacyjne, jakie znamy, mają wiele odmian. Są to normy dotyczące konstrukcji budynków szkolnych, zaopatrzenia szkół, organizacji klas, wykształcenia nauczycieli i wymagań programowych. W każdej z tych dziedzin wprowadzane są głównie po to, by zapewnić wszystkim uczniom należyte, nie gorsze niż stanowi norma, warunki kształcenia się. Służą więc zapewnianiu jakości kształcenia, czyli spełnieniu oczekiwań społecznych w zakresie edukacji szkolnej. Niektórzy widzą w standaryzacji zagrożenie dla edukacji, zwłaszcza przy braku ustalenia, czego mają dotyczyć standardy i jak będziemy się nimi posługiwać. „Standaryzacja wszystkiego” i „standaryzacja bezwzględna” muszą budzić uzasadnione obawy także w dziedzinie rozwoju religijnego.²⁰

2.6. Współpraca środowisk

Po powrocie katechezy do szkoły ważnym stwierdzeniem nowych dokumentów katechetycznych jest to, że parafia pozostaje podstawowym miejscem katechezy.²¹ Z drugiej jednak strony wiemy, że to rodzice są pierwszymi wychowawcami w wierze swoich dzieci. Praktyka pokazuje, że czasem szczególnie sprzyjającym współpracy trzech środowisk (szkoły, rodziny, parafii) jest okres przygotowania do pierwszego pełnego uczestnictwa we Mszy Świętej oraz cały następny rok. Nowy program zwraca uwagę, aby zwłaszcza spotkania z rodzicami wpisać w całokształt działań katechetycznych, a nie tylko pedagogizujących. W zakładanych comiesięcznych spotkaniach z rodzicami dzieci klas II zakłada się pogłębienie wiary przez odpowiednio dobraną tematykę (wiara i jej wyznanie, znaki wiary, grzech i nawrócenie, zgromadzenie Eucharystyczne

²⁰ PPK s. 11-12.

²¹ PDK nr 13.

i udział w nim, przeżywanie codzienne chrześcijaństwa) oraz przeżywanie Mszy świętych inicjacyjnych. Natomiast w spotkaniach rodziców dzieci pokomunijnych zakłada się cykl katechez mistagogicznych, prowadzących do aktywnego i pełnego zaangażowania w Eucharystię.

Dokumenty podkreślają, że uwzględniając tradycje diecezji i miejscowe warunki, należy organizować spotkania pastoralne o charakterze skrutyniów: Mszy świętych inicjacyjnych, nabożeństw związanych z przekazywaniem znaków religijnych.²²

3. Sakrament bierzmowania

Bierzmowanie udoskonala łaskę chrztu; jest ono sakramentem, który daje Ducha Świętego, aby głębiej zakorzenić nas w synostwie Bożym, ściślej wszczepić w Chrystusa, umocnić naszą więź z Kościołem, włączyć nas bardziej do jego posłania i pomóc w świadczeniu o wierze chrześcijańskiej słowem, któremu towarzyszą czyny. Sakrament bierzmowania wraz z chrztem i Eucharystią należą do „sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego”, którego jedność powinna być zachowywana.²³ Należy zatem wyjaśnić wiernym, że przyjęcie tego sakramentu jest konieczne jako dopełnienie łaski chrztu. Istotnie, „przez sakrament bierzmowania (ochrzczeni) jeszcze ściślej wiążą się z Kościołem, otrzymują szczególną moc Ducha Świętego i w ten sposób jeszcze mocniej zobowiązani są, jako prawdziwi świadkowie Chrystusa, do szerzenia wiary słowem i uczynkiem oraz do bronienia jej”.²⁴

Nowy program nauczania religii wyodrębnia w katechezie przygotowującej do przyjęcia sakramentu bierzmowania trzy etapy:

---

²² PPK s. 32-33.

²³ Zob. KRAKOWIAK Czesław: *Bierzmowanie*, w: Encyklopedia Katolicka TN KUL, Lublin 1989, t. 2, s. 547-552.

²⁴ SOBÓR WATYKAŃSKI II: *Lumen gentium* 11; por. *Obrzędy bierzmowania: Praenotanda* 2.

przygotowanie dalsze, bliższe i bezpośrednie. Przygotowanie dalsze obejmuje całość katechizacji w szkole podstawowej oraz całościową formację religijną zdobywaną w gimnazjum. Przygotowanie bliższe w programie nauczania obejmuje pełne trzy lata gimnazjum, natomiast trzeci rok katechizacji w gimnazjum rozpoczyna bezpośrednie przygotowanie do przyjęcia sakramentu bierzmowania.²⁵

Nowy program działań katechetycznych w parafii uwzględniający nowy system edukacji szkolnej określa, że miejscem formacji jest własna parafia (a nie parafia, na terenie której znajduje się szkoła). Formacja trwa przez 3 lata nauki w gimnazjum, gdzie spotkania odbywają się przynajmniej 1 raz w miesiącu w klasie I i II i przynajmniej 2 razy w miesiącu w klasie III. Osoby odpowiedzialne za formację to: księża, katecheci czy animatorzy wywodzący się z kościelnych ruchów młodzieżowych. Formy katechezy to: spotkania ogólne wszystkich kandydatów, celebracje w kościele parafialnym i praca w grupach. Natomiast treści działań katechetycznych parafii wynikające z celów katechetycznych mają być skorelowane z treściami nauki religii w szkole.²⁶

3.1. Charakterystyka młodzieży przygotowującej się do przyjęcia bierzmowania

Jest to wiek połączony z ważną przemianą biologiczną, intelektualną i psychiczną. Ma to wielki wpływ i znacznie dla rozwoju religijnego dorastającej młodzieży. Ze względu na dużą zmienność uczuć młodzież zaczyna przeżywać również wątpliwości religijne, co powoduje niepewność i niestałość religijną. Młodzi ludzie poszukujący własnej tożsamości z łatwością odrzucają dotychczasowe autorytety. Są krytyczni

²⁵ PNR s. 103-104.

²⁶ PPK s. 68-69.

wobec Kościoła i osób go reprezentujących. Niekiedy konflikty z rodzicami przenoszą na sferę religijną.

PPK zauważa, że dzięki wzmożonemu rozwojowi intelektualnemu rozpada się harmonijny obraz świata z dzieciństwa. Młodzież zaczyna widzieć krytycznie otaczającą ją rzeczywistość, co powoduje zachwianie w świecie wartości. Próba budowania obiektywnej, krytycznej wizji świata i otaczającej rzeczywistości zderza się z niebezpieczeństwem relatywizmu moralnego. Młodzież w tym wieku przenosi charakterystyczne dla religijności dziecięcej właściwości, takie jak antropomorfizm, animizm i rytualizm magiczny. Antropomorfizm wyraża się w wyobrażeniu sobie Boga na sposób ludzki. Animizm w ożywianiu przedmiotów martwych i przypisywaniu im określonych zamiarów, a rytualizm magiczny – w magicznym traktowaniu obrzędów liturgicznych i religijnych.

Wspomniany dokument wskazuje, że w wymiarze religijnym proces dojrzewania winien się dokonywać na drodze trzech podstawowych procesów psychicznych, tj. interioryzacji, absolutyzacji i socjalizacji. Nauczanie religii może pomóc w akceptacji wartości religijnych poprzez korygowanie nieprawidłowości w dotychczasowym przekazie treści wiary, wiązaniu treści religijnych z życiem. PPK wskazuje również, że należy zadbać o to, aby wartości religijne nie zostały zepchnięte na peryferie osobowości, ale były umieszczone w jej centrum. Włączenie się młodzieży do grup rówieśniczych pielęgnujących wartości religijne jest wielce pożyteczne dla procesów socjalizacji. Ważną rolę w ukształtowaniu dojrzałej osobowości religijnej młodego człowieka odegrać może katecheza sakramentu bierzmowania, nosząca cechy katechezy katechumenalnej, oraz uroczyste sprawowanie sakramentu bierzmowania przy współudziale młodzieży.²⁷

---

²⁷ PPK s. 49-50.

3.2. Katecheza szkolna

Podstawa programowa katechezy w gimnazjum jako główny cel katechezy realizowanej w szkole wyznacza – wychowanie katolika świadomego i odpowiedzialnego za swoją wiarę, kochającego Boga, Kościół i własną Ojczyznę, poprzez: ukazanie sensu życia proponowanego przez chrześcijaństwo; wprowadzenie w świat pojęć religijnych przez poznanie języka i orędzia zbawczego Biblii oraz teologii, prawd wiary i zasad moralnych; przedstawienie osoby i odkupieńczego charakteru dzieła Jezusa Chrystusa; internalizację prawd wiary i katolickich praw moralnych; wychowanie do udziału w liturgii roku kościelnego i sakramentów oraz modlitwy liturgicznej; przygotowanie do umiejętnego wyboru dobra w konkretnych sytuacjach życiowych; wdrożenie do przestrzegania przykazania miłości w zakresie indywidualnym i społecznym; odniesienie działań człowieka do woli Boga; pomoc w osiągnięciu socjalizacji kościelnej oraz przygotowanie do podjęcia misji świadczenia o prawdach wiary i wartościach chrześcijańskich.²⁸

Zadaniem nauki religii jest m.in. uświadomienie motywów wiary chrześcijańskiej i przygotowanie do samodzielnego podejmowania oraz rozwiązywania problemów religijnych. Kolejnym zadaniem jest ukazanie rzeczywistości Kościoła partykularnego oraz kręgów przynależności do Kościoła. Jednak jednym z ważniejszych zadań na tym etapie jest wdrożenie młodych do apostołstwa świeckich. Podstawową treścią katechezy jest szukanie w Piśmie św. i Tradycji odpowiedzi na pytania: co znaczy być człowiekiem uczciwym, wierzącym, chrześcijaninem,

---

²⁸ PPK s. 55-56.

członkiem Kościoła katolickiego oraz jakie są formy apostołstwa świeckich.²⁹

Do specyfiki rozwojowej uczniów gimnazjum trzeba dostosować metody kształcenia. Nowe dokumenty katechetyczne zwracają uwagę na nieadekwatność metod podających i konieczność stosowania metod aktywizujących, które pozwolą aktywnie poszukiwać odpowiedzi na nurtujące i stawiana przez uczniów pytania. Ważne są metody biblijne, które pozwolą poznać i zrozumieć Pismo św. Metody i zasady interpretacji tekstu pozwolą dotrzeć do materiałów źródłowych, którym jest Pismo św., dokumenty Magisterium Kościoła, teksty liturgiczne, dokumenty historyczne i świadectwo życia Kościoła. Również ważne jest zastosowanie metod poszukujących (drama, dyskusja, panel, trybunał, rewizja życia i inne), aby uczniowie w Piśmie św. odnajdywali własne problemy, niepewności i próby ich rozwiązania. Konieczne jest również stosowanie metod medytacyjnych i liturgicznych, aby wprowadzić uczniów w liturgię i modlitwę.³⁰ Jednak żadna metoda nie zastąpi wierzącego, a przez to wiarygodnego katechetę.

3.3. Katecheza parafialna

Nowy program w I klasie gimnazjum na początku września zaleca wspólną liturgię młodzieży wraz z rodzicami i rodzicami chrzestnymi, podczas której sprawowany będzie obrzęd, podczas którego kandydaci do przyjęcia sakramentu bierzmowania zostają wezwani i zaproszeni na drogę bezpośredniego przygotowania do sakramentu bierzmowania. Podczas takiego spotkania winno się zapoznać kandydatów z trzyletnim programem

---

²⁹ PPK s. 56-58.

³⁰ PPK s. 60.

przygotowania się na to ważne wydarzenie zostania uznanym przez Kościół za dojrzałego chrześcijanina. Spotkania kandydatów w pierwszym i drugim roku katechizacji w gimnazjum mogą mieć miejsce raz w miesiącu. Mają one przybierać postać spotkań formacyjnych. Celem tej formacji winno być pogłębienie zrozumienia sakramentu chrztu i doprowadzenie do decyzji przyjęcia wynikających z niego konsekwencji religijnych. Zakończeniem tego etapu jest odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych.

W drugim roku takiego przygotowania nowe dokumenty katechetyczne polecają zwrócenie uwagi na związek ochrzczonego z Jezusem Chrystusem, który wyzwala człowieka z niewoli grzechu i daje mu udział w swoim życiu. W przygotowaniu tym należy skupić się na znaczeniu i przyjmowaniu sakramentów pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Etap ten kończyłby się dopuszczeniem do bezpośredniego przygotowania.

Trzeci rok katechizacji w gimnazjum rozpoczyna bezpośrednie przygotowanie do przyjęcia sakramentu bierzmowania. Na początku roku szkolnego kandydaci do bierzmowania mogą złożyć swe prośby (podania) do Księdza Biskupa o udzielenie sakramentu bierzmowania. Całość przygotowania winna być ukierunkowana na tajemnicę Ducha Świętego obecnego w życiu Kościoła. W tym okresie oczekiwania na Zesłanie Ducha Świętego w miarę możliwości można zaproponować wspólne trwanie na modlitwie poprzez udział w rekolekcjach zamkniętych, pielgrzymce do sanktuarium oraz uczestnictwo w nowennie do Ducha Świętego.³¹

W katechezie parafialnej przygotowującej do przyjęcia bierzmowania wydaje się rzeczą pilną ukazanie potrzeby pełniejszego

---

³¹ PNR s. 103-104.

wprowadzania do życia parafialnego. Ważny jest tutaj osobisty kontakt bierzmowanych z dojrzałymi religijnie członkami parafii. W tym kontekście nowego znaczenia powinien nabrać urząd świadków bierzmowania. Udzielenie tego sakramentu podczas zgromadzenia eucharystycznego w parafii podkreśla nie tylko związek tego sakramentu z pozostałymi sakramentami inicjacji chrześcijańskiej, ale także wymowę zobowiązującą tak dla osób bierzmowanych, jak i całej wspólnoty parafialnej. To jest również dobry czas na włączenie wszystkich bierzmowanych do różnych posług w parafii. Bierzmowani mogą włączyć się na stałe, bądź czasowo, do posługi lektora, chórzysty, grup charytatywnych, nowych ruchów religijnych bądź innych grup istniejących w parafii, bowiem przyjęcie bierzmowania rozpoczyna czas misji, świadectwa wiary i apostołstwa, do którego młodzi są przygotowywani i umacniani poprzez kolejne lata katechizacji.³²

Zakończenie

Chrześcijańskie wychowanie dzieci i młodzieży, które obecnie realizuje się głównie w środowisku szkolnym, stanowi z pewnością ważny etap w rozwoju polskiej myśli i praktyki katechetycznej. Trudno się jednak nie zgodzić z polskim Dyrektoriem Katechetycznym, które stwierdza, że „szkolne nauczanie religii nie wydaje się jednak wypełniać w zadawalającym stopniu wszystkich założeń integralnie ujmowanej katechezy /.../ napotyka poważne problemy wychowawcze, wynikające na przykład ze zróżnicowania poziomu życia religijnego uczniów nawet w obrębie jednej klasy. Tymczasem katecheza, będąca ze swej strony aktem eklezjalnym, domaga się przede wszystkim uznania Kościoła jako jej prawdziwego podmiotu, gdyż to on jest rzeczywistym

---

³² Proponowaną tematykę spotkań dla katechezy parafialnej zob. PNR s. 105.

nauczycielem wiary, którego nie mogą zastąpić inne podmioty życia społecznego, np. szkoła, ani tym bardziej stanowić jedyne miejsca jej realizacji i rozwoju. Katecheza stanowi ponadto podstawowy element wtajemniczenia chrześcijańskiego, co urzeczywistnia się najbardziej i najskuteczniej w parafii.”³³

Mimo wielu głosów, że parafie opustoszały, trzeba stwierdzić, że po powrocie religii do szkoły poświęcono wiele wysiłków, aby nauczanie szkolne stało jak na najwyższym poziomie, a praktyka bezpośredniego przygotowania do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej pozostała w parafii. Wielu katechetyków zauważyło, że „wtajemniczenie dokonuje się nie tylko przez informację, ale dzięki aktywności katechizowanych i katechety, zarówno podczas lekcji religii w szkole, jak i poza nią. Lekcje religii przesycone elementami wtajemniczenia uzyskują naturalne odniesienie do liturgii, życia Kościoła, a jednocześnie trwają jako katecheza eklezjalna. Wprowadzenie dziecka lub młodego człowieka do świadomego przeżywania własnego chrztu i wiary oraz ich konsekwencji w życiu jest wyzwaniem szczególnie aktualnym w obecnym czasie. Duszpasterstwo i katechizacja nie zawsze dostrzegały, że niektóre twierdzenia religijne były dla człowieka mało lub wcale niezrozumiałe, nie budziły w nim żadnego rezonansu, a autorytatywnie przedstawiane praktyki w czasach zagubienia hierarchii wartości, zamykania się na wartości nadprzyrodzone i niezrozumiałe stały się mało potrzebne. Obecnie widzi się coraz bardziej, także poprzez katechezę w szkole, że człowiek będzie wierzył, jeśli pojmie istotę wiary, w pełni zaangażuje się w życie Kościoła i w ten sposób przeżyje smak spotkania z Bogiem.”³⁴

Istotny jest również fakt, że dokumenty katechetyczne przeniknięte są zasadą wierności Bogu i człowiekowi, która stanowi znaczące osiągnięcie

³³ PDK nr 13.

³⁴ SZPET Jan: *Inicjacyjna funkcja katechezy*, w: „*Horyzonty wiary*” 1996 nr 3, s. 71-72.

katechetyki posoborowej.³⁵ Wzywa ona do wierności prawdziwemu depozytowi wiary, a jednocześnie nakłada na katechezę obowiązek wspierania człowieka w urzeczywistnianiu jego powołania chrześcijańskiego i odpowiada na jego życiowe pytania i problemy. Jednym z głównych założeń jest troska katechezy szukająca człowieka.³⁶ Współczesne dokumenty bardzo starannie i rzetelnie przed wyznaczeniem celów katechetycznych, zadań nauki religii, treści, procedur osiągania celów i propozycji współpracy z rodziną i parafią - charakteryzują odbiorców katechezy tak, aby katecheta miał przed sobą konkretnego człowieka, z konkretnej rodziny, konkretnej szkoły i parafii, ze swoimi możliwościami i widzianego w swoim potencjalnym rozwoju religijnym. Wejście na drogę dojrzewania w wierze zakłada bowiem zachodzący rozwój, dojrzewanie i pogłębianie wewnętrzne oraz widoczniejsze z każdym dniem scalenie ze wspólnotą wierzących.

Podsumowując nasze rozważania konieczne jest podkreślenie, że katecheza jest szczególnym i właściwym miejscem wtajemniczenia chrześcijańskiego. Katecheza inicjacyjna wiąże się przede wszystkim z sakramentami wtajemniczenia, zwłaszcza z chrztem, sakramentem wiary, domagającym się wyznania tej wiary. W tym celu konieczna jest katechetyczna pomoc Kościoła w żywym, bezpośrednim i czynnym wyznaniu wiary. Współczesna katechetyczna służba wtajemniczeniu chrześcijańskiemu jest organiczną i systematyczną formacją wiary, która jest czymś więcej niż nauczaniem; jest ona pogłębieniem całego życia chrześcijańskiego, które pomaga w autentycznym pójściu za Chrystusem oraz włącza we wspólnotę, która żyje wiarą, celebrytuje ją i o niej świadczy.³⁷

---

³⁵ PDK nr 31.

³⁶ Por. SZPET Jan: *Podstawa Programowa Katechezy*, w: *Wokół Podstawy Programowej i Dyrektorium Katechetycznego*, Poznań 2001, s. 23-24.

³⁷ PDK nr 51.

Pozostaje mieć nadzieję, że impulsy, które płyną z nowych dokumentów katechetycznych w kierunku korelacji katechezy szkolnej z katechezą parafialną i katechezą rodzinną, pomogą dzieciom i młodzieży w autentycznym pójściu za Chrystusem oraz włączeniu się we wspólnotę wierzących.

Literatura

E. Alberich, *Katecheza dzisiaj*, Warszawa 2003; G. Baudler, *Korrelationsdidaktik: Leben durch Glauben erschließen, Theorie und Praxis der Korrelation von Glaubensüberlieferung und Lebenserfahrung auf der Grundlage von Symbolen und Sakramenten*, Paderborn-München-Wien-Zürich 1984; S. Dziekoński (red.): *Przesłanie dokumentów katechetycznych Kościoła w Polsce*, Warszawa 2003; J. Gevaert, *La dimensione esperienziale della catechesi*, Leumann (Torino) 1984; Jan Paweł II, *List Apostolski Mane Nobiscum Domine Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, duchowieństwa i wiernych na Rok Eucharystii październik 2004 r. - październik 2005 r.*; A. Kiciński, *Linguaggio ed esperienza nell'Insegnamento della religione secondo Hubertus Halbfas*, UPS Roma 1998; A. Kiciński, *L'intimo rapporto tra la perdita della cultura narrativa e la distruzione dell'esperienza propria della nostra società secondo Hubertus Halbfas*, w: „Salesianum“ 65 (2003) 49-89; A. Kiciński, *Duszpasterstwo katechetyczne w parafii w świetle Dyrektorium Katechetycznego dla Kościoła Katolickiego w Polsce*. „Roczniki Teologiczne” 2004 nr 6 s. 141-156; A. Kiciński, *Przygotowanie do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej*, w: „Ateneum Kapłańskie” 573 (2004) 2, s. 227-237; Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii*, WAM, Kraków 2001; Konferencja Episkopatu Polski. *Dyrektorium Katechetyczne Kościoła Katolickiego w Polsce*. Kraków WAM 2001; Konferencja Episkopatu Polski. *Podstawa Programowa Katechezy Kościoła Katolickiego w Polsce*.

Kraków: WAM 2001; Cz. Krakowiak, *Bierzmowanie*, w: Encyklopedia Katolicka TN KUL, Lublin 1989, t. 2, s. 547-552; B. Mokrzycki, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983; R. Murawski, *Katecheza korelacji*, w: „Communio“ 13 (1983) 1, s. 99-106; A. Szafranski: *Eucharystia w duszpasterstwie*, w: Encyklopedia Katolicka TN KUL, Lublin 1989, t. 4, s. 1265-1270P. Tomasik (red.), *Rodzina-Szkoła-Kościół, Korelacja i dialog*, Warszawa 2003; P. Tomasik, *Religia w dialogu z edukacją*, Warszawa 2004; J. Werbick, *Correlazione (Principio della)*, w: Dizionario di Catechetica, Elle Di Ci, Leumann (Torino) 1987, s. 178-181; A. Walulik, *Katecheza inicjacyjna w polskich katechizmach (1945-1990)*, WAM, Kraków 2002; *Wokół Podstawy Programowej i Dyrektorium Katechetycznego*, Poznań 2001.